

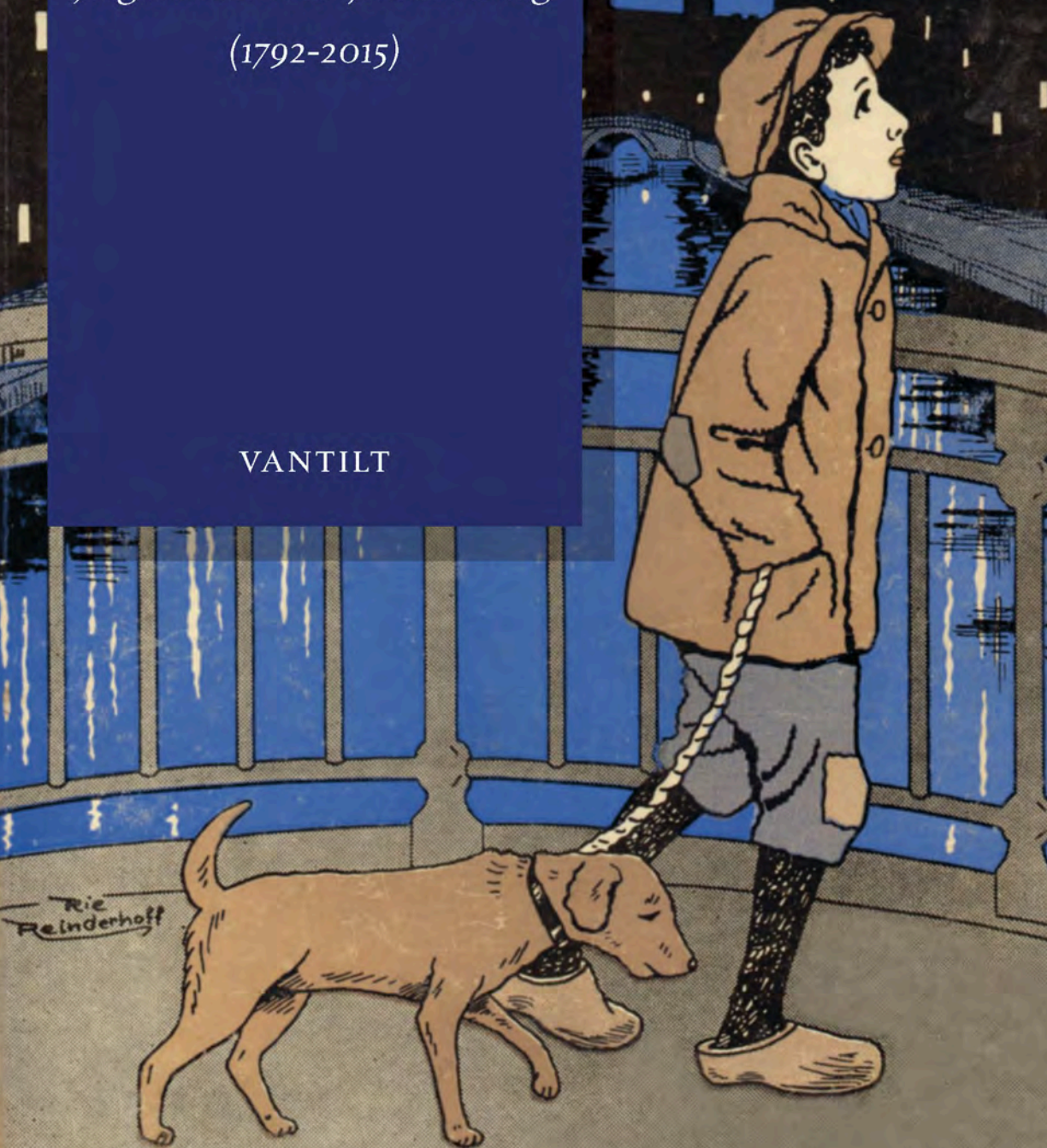
EWOUT SANDERS

Levi's eerste kerstfeest

Jeugdverhalen over jodenbekering

(1792-2015)

VANTILT

EWOUT SANDERS

Levi's eerste kerstfeest

*Jeugdverhalen
over jodenbekering,
1792-2015*

Vantilt

'De invloed van de lectuur op de jeugd, gaat ver boven onze gedachten uit. Er is nauwelijks treffender en teerder combinatie te denken dan die wordt uitgedrukt in de woorden: het boek en het kind. (...) De kinderlectuur strooit gedachtenkiemen en gevoelskiemen in de ziel; doet zich alzoo gelden op de vorming van karakter en persoonlijkheid. Alles hangt er nu van af, welke boeken het kind leest: goede of verkeerde.'

J.P. TAZELAAR, 'Kinderlectuur', in: *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk*, dl. 3 (1927), p. 406.

'De meeste volwassenen dragen een misvatting, als kind opgedaan, ongewijzigd bij zich, soms bewust, meestal onbewust en dan des te gevaarlijker. Latere correctie door kritische bezinning is slechts weinigen beschoren.'

GODFRIED BOMANS (onder het pseudoniem Parlevink), 'Het jodenjongetje', in: *de Volkskrant* 29-11-1956.

'De meester zegt, dat joden slechte mensen zijn', zei een buurkind, dat op een katholieke school was, eens tegen mij. 'Jullie hebben Jezus vermoord.' Ik wist toen nog niet wie Jezus was. (...) Ik had een vriendinnetje dat mij geregeld kwam halen om naar school te gaan. Ze heette Nellie en ze was wit-blond. Ze bleef altijd bij ons voor de deur staan. Ze kwam nooit binnen.

Als de deur open stond, keek ze nieuwsgierig de gang in. 'Hoe ziet het er bij jullie uit?' vroeg ze op een dag. 'Kom maar kijken', zei ik. Maar ze durfde niet, want haar moeder had haar verboden bij joden naar binnen te gaan.

MARGA MINCO, *Het bittere kruid* (Den Haag, 1957), p. 14-15.

Inhoud

I HISTORISCHE CONTEXT EN ANALYSE 6

Inleiding 8

- 1 Protestantse jeugdverhalen over jodenbekering 20
- 2 Katholieke jeugdverhalen over jodenbekering 70
- 3 Patronen in jeugdverhalen over jodenbekering 94
- Repeterende 'spreekjes' 126

II DE VERHALEN 130

- 1 Protestantse jeugdverhalen over jodenbekering 134
- 2 Katholieke jeugdverhalen over jodenbekering 372

III OVERZICHTEN 432

- 1 Oorspronkelijk Nederlandse jeugdverhalen over jodenbekering 436
- 2 Vertaalde jeugdverhalen over jodenbekering 438
- 3 Verhaaltypen 440
- 4 De auteurs, vertalers en illustratoren 443
- 5 De uitgevers van jeugdboeken over jodenbekering 447
- 6 Jeugdverhalen over jodenbekering in kranten en tijdschriften 457
- 7 De doelgroepen 458
- 8 Schematische samenvatting verhaalstructuur 459
- 9 De meest frequente voornamen voor joodse hoofdpersonen 462
- 10 Joods-Nederlandse woorden en uitdrukkingen in twee jeugdverhalen 463

Naschrift en dankwoord 466

Noten 470

Illustratieverantwoording 498

DEEL I

Historische context en analyse

Inhoud

Inleiding 8

1 Protestantse jeugdverhalen over jodenbekering 20

Historische context 21

De uitgevers 35

De auteurs, vertalers en illustratoren 36

Doelgroep en doelen 43

De verspreiding 53

De receptie 55

De receptie in de 'eigen' pers 56

De receptie in de liberale, joodse en neutrale (vak)pers 63

De receptie van Thirza (1854-2012) 65

2 Katholieke jeugdverhalen over jodenbekering 70

Historische context 71

De uitgevers 80

De auteurs, vertalers en illustratoren 81

Doelgroep en doelen 82

De verspreiding 84

De receptie 85

De receptie van het toneelstuk Samuel (1911-1940) 86

De receptie van een 'uiterst misselijk taallesje' (1951-1956) 88

3 Patronen in jeugdverhalen over jodenbekering 94

Protestantse verhaalpatronen 95

Katholieke verhaalpatronen 111

Verschillen tussen de protestantse en katholieke verhalen 117

Repeterende 'sprookjes' 126

Inleiding

In 2015 verscheen bij uitgeverij Den Hertog in Houten de zesde druk van een boek getiteld *De zoektocht van Lea Rachel*. Dit boek, dat is geschreven door M.H. Karels-Meeuse, gaat over een joods gezin dat in een dorp onder de rook van Rotterdam woont. Vader Jacobson is boekhandelaar; hij heeft een gebogen neus, een zwarte baard, zware wenkbrauwen en een grondige hekel aan 'vuile christenen', die hij stevast *gojims* noemt. Moeder Jacobson is overleden en vader zorgt alleen voor hun kinderen: Lea, Ruben en Mirjam. Over Ruben schrijft Karels-Meeuse: 'Het zwarte haar en de gebogen neus geven hem een echt Joods uiterlijk.'

Op een dag vindt de dertienjarige Lea in een doos met boeken een exemplaar van het Nieuwe Testament. Ze schrikt ervan. 'Oei, als dat het boek van de gojims niet is (...). Alles van de christenen vindt vader slecht, dus ook het Nieuwe Testament.' Toch gaat Lea in het Nieuwe Testament lezen, in het geniep, met bevende handen.

Niet lang daarna krijgt de familie Jacobson nieuwe burens. 't Is maar te hopen dat de nieuwe burens geen christenen zijn', zegt vader Jacobson. 'Ze zijn en blijven vuile gojim.' Maar de nieuwe burens zijn wel degelijk christenen en als vader Jacobson over hen praat 'spuwt hij altijd op de grond'. Mirjam en Ruben verzinnen een 'leuk spel' om de burens weg te pesten: *gojimpakkertje*. Eerst zetten ze het kippenhok van de burens open, later gooien ze al hun gereedschap door de tuin.

Het *gojimpakkertje* loopt zo uit de hand dat de burens besluiten om te verhuizen, maar mede dankzij de buurvrouw heeft Lea dan al geleerd dat Jezus de Messias is. Voor Lea is dit het begin van een lange lijdensweg: joodse jongens mishandelen haar en verbranden haar bijbel, rabbijnen proberen haar om te kopen en bedreigen haar ('Blikkert daar een mes of verbeeldt ze het zich?'), orthodoxe joden sluiten haar op en geven haar dagenlang niets te eten. Als Lea blijft weigeren om Jezus af te zweren, wordt zij op straat gezet.

Nadat Lea liefdevol is opgenomen in het gezin van een dominee, wordt zij op haar vijftiende in een overvolle kerk gedoopt. 'Velen kunnen hun tranen niet bedwingen.'

Volgens uitgeverij Den Hertog is *De zoektocht van Lea Rachel* geschikt voor kinderen 'vanaf ± 11 jaar'. De eerste druk verscheen in 1999. Het boek werd in de gereformeerde pers positief ontvangen ('van harte aanbevolen', 'een prachtig boek', 'een aangrijpende getuigenis!') en goed verkocht.* In februari 2000 stond *De zoektocht van Lea Rachel* op de vierde plaats in de 'Boekentoptien jeugdboeken' van het *Reformatorisch Dagblad*.¹ In totaal zijn er tussen 1999 en 2015 ruim tien-duizend exemplaren van verkocht.

De zoektocht van Lea Rachel is gebaseerd op feiten: Karels-Meeuse gebruikte als uitgangspunt een beknopt autobiografisch geschrift van Sara Meijerse (1830-1877) uit Maassluis: *Gods genade in Christus verheerlijkt in de bekeering van een Joodsch meisje, door haar zelf verhaald*. Sara's verhaal is, net als *De zoektocht van Lea Rachel*, halverwege de negentiende eeuw gesitueerd.

* Dit boek bestaat uit drie delen: een inleiding, een bronnendeel en een overzichtendeel. Alle protestantse jeugdverhalen over jodenbekering zijn in het bronnendeel voorzien van een nummer dat begint met PR. (van PR.1 tot en met PR.67). Alle katholieke jeugdverhalen over jodenbekering hebben een nummer dat begint met RK. (van RK.1 tot en met RK.13). Voor *De zoektocht van Lea Rachel*, zie PR.64. Enige overlap tussen de inleiding en het bronnendeel was onvermijdelijk, maar ik heb geprobeerd die tot het minimum te beperken.

In een kort voorwoord licht Karels-Meeuse haar werkwijze toe. Bij de beschrijving van Sara's bekering gebruikte zij 'zoveel mogelijk' Sara's 'eigen woorden'. En 'ook de vertroosting die zij uit het Woord des Heeren ontving, zijn zo overgenomen'. Maar elders is Karels-Meeuse nadrukkelijk zelf aan het woord: met eigen verhaalelementen en eigen woorden. Zo ontbreekt het woord *gojim* in Sara's autobiografische verhaal, terwijl Karels-Meeuse het maar liefst 23 keer gebuikt. In Sara's levensbeschrijving komen geen spugende joden voor, Karels-Meeuse laat Lea's vader 'altijd' op de grond 'spuwen' als hij over 'vuile christenen' of 'vuile gojim' praat. Hiermee herintroduceert Karels-Meeuse een klassiek element uit verhalen over jodenbeking. Tot 1945 komen in dergelijke verhalen geregeld spugende joden voor; daarna nauwelijks meer.²

Karels-Meeuse heeft Sara's bekeringsverhaal ook eigentijds gemaakt door bepaalde passages weg te laten – wat zij in haar voorwoord overigens niet vermeldt. Zo beschreef Sara in *Gods genade in Christus* hoe zij in de Amsterdamse jodenbuurt mishandeld werd: 'Op een vreeselijke wijze werd ik gemarteld, op den grond geworpen, de voet op mijn keel gezet; niet anders dacht ik dan te zullen sterven.' Sara's mond werd 'aan stukken gereten', het bloed loopt eruit. Karels-Meeuse heeft dit enigszins afgezwakt ('haar mond wordt ruw dichtgeslagen').³

De zoektocht van Lea Rachel is een jeugdverhaal over jodenbeking en dergelijke verhalen hebben een lange traditie, zowel bij de protestanten als bij de katholieken.

In *Levi's eerste kerstfeest* probeer ik die geschiedenis zo precies mogelijk in kaart te brengen. Daarbij komen onder meer de volgende vragen aan bod. Door wie zijn de protestantse en katholieke jeugdverhalen over jodenbeking gemaakt, voor wie waren ze bestemd en met welk doel werden ze uitgegeven? Op welke schaal zijn protestantse en katholieke jeugdverhalen over jodenbeking verspreid en hoe zijn ze in de loop van de tijd ontvangen? Ook de verhaalstructuur wordt onder de loep genomen. Want in hoeverre volgen jeugdverhalen over jodenbeking een bepaald stramien en veranderde dat na de Tweede Wereldoorlog? En op welke punten verschillen de protestantse en katholieke verhalen van elkaar?

Na een zoektocht – die ik hieronder kort zal beschrijven – vond ik 67 protestantse jeugdverhalen over jodenbeking die zijn gepubliceerd tussen 1792 en 2015. Plus dertien katholieke jeugdverhalen over jodenbeking die zijn gepubliceerd tussen 1890 en 1959. Ze verschenen in boekvorm, in kranten, tijdschriften, als toneelstuk, gedicht en lied.

Dergelijke jeugdverhalen zijn geen marginaal verschijnsel: vroeger niet en ook nu niet. Zoals gezegd zijn er van *De zoektocht van Lea Rachel* tussen 1999 en 2015 ruim tienduizend exemplaren verkocht. Van *De blinde ziet*, een herdruk van een protestants bekeringsverhaal uit 1925, werden tussen 1983 en 2008 ruim vijftienduizend exemplaren verkocht. In dit verhaal gaat het er extreem gewelddadig aan toe: twee joodse tieners die zich willen bekeren worden door een joodse grootmoeder zo ernstig toegetakeld, dat een van hen (een arme, blinde, verlamde jongen) aan zijn verwondingen overlijdt. Volgens de flaptekst van de editie uit 2008 is *De blinde ziet* 'een ontroerend verhaal dat groot en klein zeker zal aanspreken'.⁴

Van het best verkochte protestantse jeugdverhaal over jodenbekering zijn ruim 104.000 exemplaren verkocht. Het gaat om *Thirza, of de aantrekkingskracht van het Kruis*. Tussen 1841 en 1931 werd dit bekeringsverhaal twaalfmaal herdrukt. In 1981 verscheen een hervertelling die na klachten van de Anne Frank Stichting door uitgeverij Den Hertog uit de handel werd genomen.⁵ In de decennia daarna groeide uitgeverij Den Hertog uit tot de grootste leverancier van jeugdverhalen over jodenbekering. Een herdruk van *Thirza*, die in 2012 verscheen onder de titel *De dochter van de Bankier, uit het leven van een Joods meisje*, is nog steeds leverbaar.⁶

Van de katholieke bekeringsverhalen bereikte ‘Van een Jodenjongetje’ het grootste aantal lezers. Dit verhaal stond tussen 1935 en 1956 in een populair katholiek taalboek voor de lagere school. Met 34 drukken moeten tussen de 300.000 en 400.000 leerlingen met dit verhaal, dat dienstdeed als brontekst voor een les in tekstverklaring, hebben gewerkt. Het gaat over een joods jongetje dat door zijn vader in een brandende oven wordt gegooid omdat hij een hostie heeft ontvangen. Dit verhaal leidde tot debatten in de Tweede Kamer en werd uiteindelijk door de uitgever uit economische overwegingen uit het lesboek geschrapt: de ophef dreigde de verkoop te belemmeren.⁷

‘Theologische herbezinning’ leidde er bij de katholieken toe dat er, voor zover ik weet, na 1959 geen nieuwe jeugdverhalen over jodenbekering meer zijn verschenen – elders komt dit uitvoeriger ter sprake.

Ook protestantse theologen herzagen de afgelopen decennia hun opvattingen over het jodendom, maar de Gereformeerde Gemeenten beschouwen het zogenoemde *zendingsbevel* (zie hieronder) als een van God gegeven opdracht waarvan niet kan worden getornd.

‘Het woord “zending” ligt zeer gevoelig bij Joden’, schreef het ‘Deputaatschap voor Israël, voor evangelieverkondiging en diaconale hulpverlening’ in 2008 in een jubileumuitgave getiteld *Opdat zij barmhartigheid verkrijgen. Twaalf en een half jaar werk onder Israël vanuit de Gereformeerde Gemeenten*. ‘Werken vanuit een zendingsorganisatie zou bij voorbaat al vele deuren sluiten. Werk onder Joden vraagt een geheel eigen aanpak en verschilt aanzienlijk van het zendingswerk onder heidenen.’⁸ Achter in die jubileumuitgave wordt reclame gemaakt voor het jeugdboek *De zoektocht van Lea Rachel*.

Sinds de eerste druk van dit jeugdboek zijn er nog zeker drie protestantse jeugdverhalen over jodenbekering verschenen: twee in een bundel en één als zelfstandige titel. Opmerkelijk is dat de leeftijd van de beoogde doelgroep – gereformeerde kinderen – de laatste decennia aan het dalen is.⁹ Zo is *Izaks zoektocht naar de Vrededorst* (2014) volgens uitgeverij Koster bestemd voor kinderen van circa vijf tot circa zeven jaar: als voorleesboekje en om zelf te lezen. Het is geschreven op leesniveau AVI M5, met korte zinnen en meerdere afbreekstreepjes. Izaks ouders vinden Jezus geen ‘Mes-si-as’ maar een ‘be-drie-ger’ die de dood verdient. Samen met Izak leren de jonge lezers een andere waarheid: alleen Jezus kan je een ‘nieuw hart’ geven, want je oude hart is zondig en zonder Jezus zijn wij (joden én christenen) ‘ver-lo-ren’.

Jodenzendingsfeest

In *Izaks zoektocht naar de Vrededorst*, een historisch verhaal, laat de jonge Izak zich dopen door een jodenzendeling. Vervolgens wordt hij zelf jodenzendeling.

Jodenzending speelt in veel protestantse en katholieke jeugdverhalen over jodenbeking een rol. Theologisch gezien berust de christelijke zending op enkele passages uit het Nieuwe Testament. Nadat Jezus uit de dood is opgestaan zegt hij volgens het evangelie van Matteüs tot zijn discipelen: 'Ga dus op weg en maak alle volken tot mijn leerlingen, door hen te dopen in de naam van de Vader en de Zoon en de heilige Geest' (Matteüs 28:19).¹⁰

Dit wordt de 'Grote Opdracht', de 'Grote Zendingsopdracht' of kortweg het *zendingsbevel* genoemd en vormt, ook nu nog, de basis voor de christelijke zending wereldwijd.¹¹ De zending onder de joden, die soms de 'Beperkte Opdracht' wordt genoemd, is een onderdeel van dit algemene christelijke zendingsbevel.

Er zijn de afgelopen eeuwen uitvoerige debatten gevoerd over zowel de protestantse als de katholieke theologie van de jodenzending, maar voor de bestudering van jeugdverhalen over jodenbeking zijn die slechts relevant met betrekking tot het doel dat jodenzendingen met hun zendingswerk voor ogen hadden.¹²

Dat het joodse volk in de diaspora eeuwenlang, ondanks alle vervolgingen, zijn eigen geloof en cultuur had behouden, werd (en wordt) door sommige orthodoxe christenen als een wonder gezien – als een voorteken dat God met zijn uitverkoren volk een speciale bedoeling heeft. Bij de jodenzendingen was die bedoeling bekend.

In 1930 werd in Hillegersberg het eerste zogenoemde Jodenzendingsfeest gehouden. Dominee D.A. van den Bosch gaf er een lezing getiteld 'Waarom zending onder Israël?' Zijn antwoord: 'Omdat God nog een toekomst voor dat volk heeft weggelegd en ons daarvoor gebruiken wil. Niet, dat Hij ons nodig heeft! Verre van dat! Maar we zouden ons een schoone kans laten ontgaan, als we niet medewerkten! Wat een zegenrijke gedachte: mede-arbeider Gods te mogen zijn!'

Jodenzending had volgens Van den Bosch (en velen voor en na hem) een tweeledig doel. Op de korte termijn: 'Den Jood in aanraking brengen met Jezus Christus. Want er is ook voor hen geen andere naam op aarde gegeven, waardoor zij zalig kunnen worden, dan die van Jezus Christus.' Op de langere termijn werd het bekeren van joden gezien als een voorspel voor iets groters. Bekeerde joden konden, in de ogen van de zendelingen, als geen ander meehelpen om 'heidenen' te bekeren. Als eenmaal 'de volheid der heidenen' was bekeerd, dan zou 'gans Israël' worden bekeerd. Vervolgens zou Christus op aarde terugkeren om een duizendjarig 'vrederijk' te stichten.¹³

Ook de *vervangings*theologie of *substitutietheologie* speelt een rol. Deze theologie stelt dat het joodse volk sinds de uitstorting van de Heilige Geest niet meer kan worden gezien als Gods uitverkoren volk, maar dat de joden in die positie zijn vervangen door 'de Kerk'. De protestanten bedoelden daarmee: de gereformeerde kerk. Ook sommige katholieke theologen waren – zeker tot halverwege de twintigste eeuw – van mening dat de plaats van de joden reeds lang was ingenomen door 'de Kerk'. De katholieken bedoelden daarmee: de 'roomse kerk'.

'Ik word Katholiek, omdat ik Jood ben'

In sommige protestantse jeugdverhalen over jodenbeking zijn flarden van deze theologische opvattingen over jodenbeking terug te vinden, vooral in de negentiende-eeuwse verhalen. Zo hield Eduard Gerdes in 1872 in *Rosa Fluweeltje* zijn jonge lezers voor dat het kortzichtig was om joden te bespotten omdat zij, na hun beking, een hoofdrol zouden gaan spelen in de vervulling van een goddelijke profetie. 'Zij, die dit doen, bewijzen hierdoor, dat men het Israëlietische volk, zijne hooge afkomst en nog minder zijne heerlijke toekomst kent. (...) Het is dus verregaande onkunde, als een Christen op eene verachtelijke wijze van den Jood spreekt.'¹⁴

In de twintigste-eeuwse protestantse jeugdverhalen over jodenbeking heb ik geen duidelijke verwijzingen gevonden naar de theologische fundamente van de jodenbeking, maar net als de verhalen uit de negentiende eeuw zijn zij een demonstratie van dit zendingsbevel. Alle mensen op aarde moeten begrijpen dat Jezus de enige weg is naar de zaligheid en de bewijzen daarvoor staan in de Bijbel. Daarom wordt in protestantse verhalen het belang van Bijbelstudie benadrukt.

Dat gebeurt vaak aan de hand van een citaat van Jezus dat eveneens een opdracht is: 'Onderzoek de Schriften; want die zijn het, die van Mij getuigen' (naar Johannes 5:39). Naomi, de hoofdpersoon in *Tot vrijheid geroepen* (1901), leest dit citaat in de bijbel van haar overleden moeder. Esther, de joodse bekeerlinge in *Esther Haddassa* (1914), krijgt een bijbel van een collega met op het schutblad de tekst: 'Onderzoek de Schriften; want die zijn het, die van Mij getuigen.' En als David, een joodse jongen die voorkomt in *Het verloren schaap* (1921), aan zijn vriendin Hagar vertelt waarom hij zich heeft bekeerd, zegt hij: 'Weet je, Hagar, waardoor ik een Christen geworden ben? Den eersten keer, dat ik het Nieuwe Testament opensloeg, viel mijn oog op deze woorden: "Onderzoek de Schriften, want die zijn het, die van Mij getuigen."'

In katholieke jeugdverhalen over jodenbeking wordt nauwelijks aandacht besteed aan de onderliggende theologie. Een uitzondering vormt het bekerings-toneelstuk *Van Sion naar Rome* (1927). Hierin wordt tot zeven keer toe herhaald dat het katholieke geloof de ware voortzetting is van het jodendom. De katholieke variant van de vervangingstheologie wordt erin samengevat in zinnen als: 'Vader, ik word Katholiek, omdat ik Jood ben.' En: 'Mij dunkt nu ook, dat de Katholieke Kerk is de ware en volmaakte vervulling van het Judaïsme.' Dit toneelstuk was bedoeld voor jonge katholieke jongens.¹⁵

Zoektocht

Er bestaat geen overzicht van protestantse en katholieke jeugdverhalen over jodenbeking. Om de primaire bronnen te verzamelen heb ik eerst enkele bibliografische werken doorgenomen, zoals *Jeugdtijdschriften in Nederland & Vlaanderen, 1757-1942* (1995) van Marjoke Rietveld-van Wingerden. Daarnaast heb ik gezocht in bibliografische databanken als PiCarta en WorldCat. Dit leverde zo'n vijftien titels op.

Vervolgens ben ik gaan zoeken in grote digitale collecties als Archieven.nl,

Delpher, Digibron (het ‘Kenniscentrum gereformeerde gezindte’), Digitale Studiezaal Regionaal Archief Nijmegen en de Krantenbank Zeeland.

Zoektermen als *jood* en *jodin* (plus synoniemen als *Israëlieten* en *Hebreeërs*) in de nabijheid van onder meer *bekering* en *doop* leverden wel enkele nieuwsberichten maar nauwelijks nieuwe literaire bekeringsverhalen op. Er kwamen voor mij veel relevantere resultaten tevoorschijn – vooral in de grote digitale krantencollectie Delpher – door meer ‘perifere’ zoektermen te gebruiken, zoals gangbare joodse eigennamen in combinatie met begrippen die te maken hebben met bekering. Zo vond ik ongeveer twintig nieuwe primaire bronnen door te zoeken op eigennamen als *Debora*, *Rachel(tje)*, *Saartje* en *Esther* in de nabijheid van onder meer *Jezus* en *Messias*. Dan wel door te zoeken op *Izak*, *Levi*, *Moos* en *Nathan* in de nabijheid van onder meer *Verlosser* en *Zaligmaker*. Woorden als *jood* of *Israëliet* bleken in sommige verhalen helemaal niet voor te komen¹⁶ en jodenzending is lang *zending onder de joden* of *zending onder Israël* genoemd.¹⁷ Bij het zoeken naar die eigennamen moest rekening worden gehouden met allerlei spellingvarianten (Saar, Sarah, Isaäk, Izaäk) en met veelvoorkomende ocr-fouten.¹⁸ Soms vond ik alleen een titel, vaker een heel verhaal, bijvoorbeeld een feuilleton over jodenbekering op de jeugdpagina’s van een krant.

Uiteindelijk bleek achterderug.nl, een website van Rens Strijbos over christelijke jeugdliteratuur, voor mijn onderzoek de rijkste bron. Veel protestantse jeugdverhalen over jodenbekering zijn gepubliceerd als zondagsschoolboekje. Op achterderug.nl staan honderden besprekingen van zondagsschoolboekjes, onder meer van de boekbeoordelingscommissie van de Gereformeerde Zondagsschoolvereniging ‘Jachin’. In die recensies wordt het verhaal kort samengevat. Via die recensies kwam ik circa vijftientig mij onbekende titels van protestantse jeugdboeken over jodenbekering op het spoor.

Vervolgens heb ik nog enkele grote fysieke collecties doorgenomen: de particuliere collectie van ruim vijfhonderd zondagsschoolboekjes van Rens Strijbos en de collectie van Jaap van Velzen in het Joods Historisch Museum in Amsterdam. Boeken die vanwege de titel (*Nathan! De Messias is gekomen!*) of de afbeelding op het omslag (blank kind met zwarte krullen en donkere ogen) veelbelovend leken, heb ik nader bekeken. Ook dat leverde enkele nieuwe primaire bronnen op.

Dit onderzoek vond grotendeels plaats in 2014 en 2015, maar tot halverwege 2016 vond ik aanvullingen, onder meer door tips van antiquaren, boekenliefhebbers en meelezers. Ook de onverwachte vondst is altijd een rol blijven spelen.

Alles bij elkaar vond ik, zoals gezegd, tachtig jeugdverhalen over jodenbekering: 67 protestantse uit de periode 1792-2015 en 13 katholieke verhalen uit de jaren 1890-1959.

Van de 67 protestantse verhalen zijn er 58 (eerst) als zelfstandige boekuitgave gepubliceerd en 9 (eerst) als verhaal in een bundel, krant of tijdschrift. De publicatievormen wisselen elkaar geregeld af. Zo verscheen het (vertaalde) verhaal over een joodse chirurg die zijn bekering dankt aan een vrome soldaat die zijn been zonder verdoving wil laten amputeren omdat hij op Jezus vertrouwt, in 1888 in boekvorm, in 1894 en 1902 als krantenfeuilleton en daarna en tussendoor weer in boekvorm. Voor zover ik heb kunnen achterhalen is dit verhaal

tussen 1888 en 2011 minstens twintig keer gepubliceerd, onder tien verschillende titels.¹⁹

Van de dertien katholieke verhalen zijn er drie (eerst) als zelfstandige boekuitgave gepubliceerd en tien (eerst) als verhaal in een bundel, krant of tijdschrift. Ook bij de katholieke verhalen wisselen de publicatievormen elkaar soms af. Zo verscheen het verhaal over een joodse jongen die door zijn orthodoxe vader wordt gekruisigd omdat de knaap zich in opdracht van Maria wil laten bekeren, eerst in een bundel, daarna in een tijdschrift en vervolgens onder drie verschillende titels als zelfstandige boekuitgave.²⁰

Alles bij elkaar zijn de tachtig door mij gevonden katholieke en protestantse jeugdverhalen over jodenbekering ruim 220 keer gepubliceerd. In het bronnen-deel wordt de drukgeschiedenis per verhaal zo precies mogelijk in kaart gebracht.

De kans lijkt mij groot dat ik daarmee vrijwel alle protestantse en katholieke jeugdboeken over jodenbekering heb gevonden die er tussen het eind van de achttiende eeuw en 2015 in Nederland zijn verschenen. Zonder twijfel zullen er wel meer *verhalen* over jodenbekering te vinden zijn in de honderden protestantse en katholieke jeugdtijdschriften, kalenders en almanakken die in die periode zijn uitgegeven.²¹ Ik heb me in de eerste plaats op boekuitgaven gericht omdat ik ook de productie, drukgeschiedenis en receptie wilde onderzoeken. 'Kinderliteratuur moet niet alleen beschreven worden vanuit de tekst, maar juist vooral vanuit de context waarbinnen kinderliteratuur gestalte kreeg: uitgevers, boekproductie, doelgroepen, druktechniek en receptie door lezers', schreef Marjoke Rietveld-van Wingerden in 2003.²² Dat advies heb ik gevolgd.

Van zeven protestantse jeugdboeken over jodenbekering bleek nergens een exemplaar bewaard te zijn gebleven. Dit geldt bijvoorbeeld voor *De zalige kerstavond, geschiedenis van de bekeering van een Israëlitisch meisje* (1865). Omdat ze onvindbaar zijn heb ik deze boekjes niet kunnen betrekken bij de inhoudelijke analyse, maar vanuit andere perspectieven waren ze toch nuttig. *De zalige kerstavond* is bijvoorbeeld vertaald uit het Duits en telt dus mee bij de verhalen die uit die taal zijn overgenomen. Bovendien maakt de titel duidelijk dat het om de bekering van een 'Israëlitisch meisje' gaat, dus dit verdwenen boekje telt ook mee bij verhalen met een vrouwelijke hoofdpersoon. Overigens was dit zeker geen obscure uitgave. Tussen 1865 en 1876 beleefde *De zalige kerstavond* minstens vier drukken. De laatste vijfhonderd exemplaren van de vierde druk werden in 1890 geveild – echt klein kan de oplage niet zijn geweest.

Van diverse titels bleek het enige exemplaar aanwezig te zijn in een particuliere collectie. *Lina en Sara, of Christin en Jodin* (1883) vond ik bij een particuliere verzamelaar na een zoektocht op internet. *Levi Jacobson, of van God geroepen* (1909) vond ik omdat de eigenaar van het enig bewaard gebleven exemplaar – E.A. de Boer – erover heeft gepubliceerd.²³

Lang niet alle drukken jeugdboeken over jodenbekering zijn in openbare collecties aanwezig.²⁴ Waar mogelijk heb ik meerdere drukken aangeschaft, samen met enkele titels waarvan het enige exemplaar zich momenteel in mijn collectie bevindt. Dit geldt onder meer voor *Debora* (1920) en *Het Kerstjoodje* (1924).²⁵ Ook dit waren geen obscure uitgaven: beide boeken beleefden twee drukken.²⁶

Als ik beschikte over meerdere drukken van een titel, heb ik die met elkaar

vergeleken om editieverschillen te kunnen vaststellen. Relevante verschillen – in uitvoering en/of inhoud – heb ik vermeld. Relevant vond ik bijvoorbeeld dat het excessieve geweld in het protestantse bekeringsverhaal *Een beker koud water* (1912) in de tweede druk (1925) nog sterker is aangezet.²⁷ En dat de bloedigste details over een moord op een joodse bekeerling in het katholieke bekeringsverhaal *De kleine Bloedgetuige* (1932) vanaf de derde druk (1936) bleken te zijn geschrapt.²⁸

Vertalingen

Van de in totaal tachtig jeugdverhalen over jodenbeking zijn er 43 oorspronkelijk Nederlands en 37 vertaald. Van de 67 protestantse verhalen zijn er 28 vertaald: vijftien uit het Duits, twaalf uit het Engels en één uit het Deens. Van de dertien katholieke verhalen zijn er negen vertaald: vier uit het Duits, twee uit het Engels, twee uit het Frans en één uit het Spaans.

Dat de meeste verhalen zijn vertaald uit het Duits en Engels is niet verrassend: Duitsland en Engeland waren zeer actief op het gebied van de jodenzending. En dat er uit Duitsland en Engeland veel meer protestantse dan katholieke jeugdverhalen over jodenbeking zijn overgenomen, weerspiegelt de geloofsverhouding in die landen: protestanten waren en zijn er ver in de meerderheid. De vertalingen uit het Spaans en Frans zijn katholieke bekeringsverhalen en afkomstig uit landen waar het katholicisme domineert, maar waar minder actief aan jodenzending werd gedaan.

Van alle vertalingen heb ik – voornamelijk in WorldCat en Google Books – gezocht naar de oorspronkelijke uitgaven. Die heb ik van dertien vertalingen kunnen vinden.

Zeker bij de oudere bekeringsverhalen ontbreekt vaak de naam van de auteur. Vaak wordt helemaal niet vermeld dat een bekeringsverhaal uit een andere taal is overgenomen. Dat de oorspronkelijke auteur en titel zo vaak onvermeld blijven, komt doordat uitgevers dergelijke informatie lang ondergeschikt achtten aan de inhoudelijke boodschap van het verhaal.

Van de vertaalde jeugdverhalen over jodenbeking waarvan ik de originele tekst heb kunnen vinden, heb ik de vertaling en het origineel met elkaar vergeleken. Dat leverde soms interessante inzichten op. Zo bevat het Amerikaanse verhaal over de joodse chirurg die zijn bekering dankt aan een zwaargewonde soldaat, de zin: 'As he handed the letters to her she took her father's letter, quickly slipped it into her bosom, ran upstairs into her room, locked the door, and opened the letter.' De eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1888, maar het duurde tot 1979 voordat deze zin in een Nederlandse editie werd opgenomen. Tot dan waren deze woorden weggelaten, zonder twijfel uit kuisheid – vanwege het woord *bosom*. Rik Valkenburg maakte er in 1979 van: 'Toen hij haar de brieven gaf, nam ze direct die brief van haar vader er uit en liet hem snel tussen haar bloesje glijden.' Op zijn beurt schrapte Valkenburg een zin die decennialang geschrapt werd geacht voor kinderen op de zondagsscholen: 'Gedurende tien jaren lang worstelde ik tegen Christus met al den haat van een orthodoxen Jood.'²⁹

Bij verhalen die meerdere malen zijn vertaald, heb ik de verschillende vertalingen die ik te pakken kon krijgen met elkaar vergeleken. Hierdoor werd duidelijk

hoeveel vrijheid vertalers zich soms veroorloofden. Zo is de joodse bekeerling in 'Het Jodenkind van Krakau' (1926) in de ene vertaling twaalf en heet hij Daniël; in een andere vertaling is hij dertien en heet hij Emiel. De jongen, die van Jezus te horen heeft gekregen dat hij gaat sterven, krijgt in de ene vertaling van zijn bijlesleraar te horen: 'Beste jongen, je zult nog wel veel langer leven dan ik', en in de andere vertaling: 'Mijn best Joodje, je zult langer leven dan ik zou willen.'³⁰

Hoe ingrijpend 'vrije' vertalingen of bewerkingen konden zijn, blijkt onder meer uit *Leila Ada, of de treffende geschiedenis en dood van eene jonge Joodsche dochter* uit 1853. De titelpagina vermeldt 'Uit het Engelsch vrij vertaald'. Het Engelse origineel telt 230 bladzijden, de Nederlandse editie telt er 32.

Vertalers (en uitgevers) voelden zich niet alleen vrij om verhalen sterk in te korten, maar ook om ze uit te breiden. De originele, Duitse versie van *Jesus liefde betoond aan drie Joodsche kinderen* (1792) telt zestien pagina's. De vertaler voegde er een voorwoord en twee stichtelijke gedichten aan toe, waardoor de eerste Nederlandse editie dertig bladzijden telt.

Beschrijving van de verhalen

In het bronnendeel van dit boek worden de jeugdverhalen over jodenbekering volgens een bepaalde structuur beschreven. Na basisinformatie over de auteur, eventuele vertaler en het verhaaltype (fictie of een 'waargebeurd' verhaal), volgt een beknopte samenvatting. Daarna volgen: herkomst, drukgeschiedenis en oplage, een uitgebreide samenvatting, gegevens over de doelgroep en receptie, en tot slot gegevens over waar het verhaal te raadplegen is.

Gegevens over de beschikbaarheid van de primaire bronnen zijn ontleend aan de Nederlandse Centrale Catalogus, een systeem dat dagelijks wordt bijgewerkt. Tenzij anders vermeld is de drukgeschiedenis van de primaire bronnen – wanneer verscheen welke druk – afkomstig uit het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. Die bron is digitaal beschikbaar bij de website Delpher. Aanvullende gegevens over de drukgeschiedenis kwamen uit archieven van onder meer uitgeverij Malmberg in 's-Hertogenbosch, de oude archiefkaarten van uitgeverij Callenbach bij vkb Uitgevers in Utrecht en uit het archief van Museum Oud-Nijkerk. Om de oplagen te achterhalen van jeugdboeken over jodenbekering die de afgelopen twintig jaar zijn verschenen, heb ik contact opgenomen met de uitgevers. Bij uitzondering heb ik contact gezocht met de auteur van een jeugdboek over jodenbekering. Bij Rina Hoogerwerf-Holleman (geb. 1928) heb ik nagevraagd of *Rebecca van Exmorra* (1989) inderdaad was gebaseerd op een waargebeurd onderduikverhaal in Friesland, zoals het nawoord suggereert.³¹ Dat bleek niet het geval, wat werd bevestigd door het Fries Verzetsmuseum.

Antisemitische denkbeelden

Tijdens mijn onderzoek heb ik vrijwel geen secundaire literatuur over Nederlandse jeugdverhalen over jodenbekering gevonden. Vier katholieke verhalen komen kort ter sprake in een veel bredere studie van Marcel Poorthuis en Theo Salemink uit 2006 over de geschiedenis van katholieke opvattingen over het

jodendom.³² Op basis van een steekproef met vier verhalen uit de jaren 1925-1932, komen zij tot de conclusie dat katholieke bekeringsverhalen over joden doorgaans een aantal vaste ingrediënten bevatten. Zij benadrukken dat het slechts om een verkennend onderzoek gaat. 'Grondig onderzoek zal het totale corpus van deze verhalen in het katholieke milieu aan het licht moeten brengen.'³³ Op basis van een groter corpus – dertien katholieke jeugdverhalen over jodenbekering uit de jaren 1890-1959 – toets ik hun bevindingen aan de mijne. Deels komen onze bevindingen met elkaar overeen, deels niet. Zo trof ik onvoldoende 'verwijzingen naar de joodse afkomst van Jezus in weerleggingen van antisemitische denkbeelden' aan om dit te kunnen bestempelen als een onderscheidend verhaalelement voor katholieke jeugdverhalen over jodenbekering.³⁴

Dezelfde aanpak volgde ik voor de bevindingen van Marjoke Rietveld-van Wingerden, die in 1984 zijdelings vier protestantse jeugdboeken over jodenbekering onder de loep nam.³⁵

In het Engelse taalgebied is wel op grotere schaal onderzoek gedaan naar de structuur van protestantse jeugdverhalen over jodenbekering. In 2005 analyseerde Mark Stover 29 Amerikaanse jeugdboeken over jodenbekering uit de periode 1992-2005. En in 2010 analyseerde hij 38 apocalyptische 'eindtijd'-romans uit de jaren 1991-2008 waarin jodenbekering een belangrijke rol speelt. Stover komt onder meer tot de conclusie dat joden en christenen in de Amerikaanse jeugdboeken soms worden afgeschilderd als 'mutual admiration societies' – joden bewonderen christenen en andersom. Dat gegeven ben ik in geen van de Nederlandse jeugdboeken over jodenbekering tegengekomen. Bovendien bleek 'winning Jews for Christ' in Stovers bronnen meestal een lange, moeizame onderneming, terwijl de bekering in de Nederlandse bekeringsverhalen soms juist opvallend vlot verloopt.³⁶

Over de geschiedenis van de Nederlandse jodenzending, die zowel op volwassenen als op kinderen was gericht, bestaat wel relatief veel literatuur. Die heb ik vooral gebruikt voor de inleidingen waarin de jeugdverhalen over jodenbekering in een historische context worden geplaatst.

Zowel bij de verhaalanalyse als in de historische inleidingen haal ik geregeld de Bijbel aan. Alleen waar nodig citeer ik uit de Statenvertaling (1977), elders uit de Nieuwe Bijbelvertaling (2004) want die is voor de meeste hedendaagse lezers een stuk toegankelijker.

Over de meeste door mij onderzochte verhalen over jodenbekering was tot nu toe niets of nagenoeg niets vastgelegd in de boek- en (jeugd)literatuurgeschiedenis.

Protestantse
jeugdverhalen
over
jodenbekering

Protestantse jodenzending in Nederland in de negentiende eeuw

Onder invloed van de Verlichting groeide aan het eind van de achttiende eeuw in veel West-Europese landen een gedrevenheid om het evangelie te verkondigen onder de ‘heidenen’. In de meeste landen ontstonden een of meer zendingsgenootschappen. In Nederland richtten enkele predikanten in 1797, naar Engels voorbeeld, het ‘Nederlandsch Zendeling Genootschap’ (NZG) op, het eerste volledig Nederlandse zendingsgenootschap.¹

Sinds 1796 waren de joden voor de wet gelijkgesteld aan andere Nederlanders. Zij begonnen zich langzaam te emanciperen en mede daardoor ontstond aan het begin van de negentiende eeuw bij Europese christenen tevens nieuwe belangstelling voor de jodenzending.² ‘Deze belangstelling’, schreef H. Wienga in 1981 in *Evangelieverkondiging onder de Joden in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw*, ‘werd enerzijds gestimuleerd door de aan de Joden verleende burgerlijke gelijkstelling, anderzijds door de hernieuwde bestudering van de bijbel, waardoor de verwondering over het Joodse volk en de dankbaarheid voor het verlossingswerk van de Jood Jezus Christus werden gewekt.’³

In 1806 richtte het NZG een permanente ‘Commissie tot de Joden’ op en in 1841 gaf het zendingsgenootschap de eerste druk uit van *Thirza, of de aantrekkingskracht van het Kruis* – een van de succesvolste protestantse jeugdboeken over jodenbekering.

De jodenzending in Nederland is ‘een Engelse plant in een Hollandse bodem’ genoemd.⁴ Dat komt doordat Engelse en Schotse genootschappen gedurende de gehele negentiende eeuw veel invloed hadden op de jodenzending in Nederland.

De ‘London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews’, opgericht in 1809, opende in 1818 als eerste buitenlandse vestiging een zendingspost in Rotterdam en vervolgens in Amsterdam. Deze zendingsposten bleven tot 1910 actief. Toen werden ze vanwege financiële problemen opgeheven.

De ‘Jewish Mission of the Free Church of Scotland’, opgericht in 1843, zond in 1849 Carl F. Schwartz naar Amsterdam. Schwartz (1817-1870) was zelf een bekeerde jood en werkte nauw samen met twee andere bekeerde joden: Isaäc da Costa (1798-1860) en Abraham Capadose (1795-1874).

Capadose had in 1846 het genootschap ‘Vrienden Israëls’ opgericht. Dit genootschap telde ongeveer vijftienhonderd leden, verspreid over vijftien of twintig afdelingen. Omdat de regering weigerde koninklijke goedkeuring aan dit genootschap te verlenen, gingen de ‘Vrienden Israëls’ in 1861 op in de ‘Nederlandsche Vereeniging voor Israël’ (NVVI).⁵

De activiteiten van beide verenigingen kwamen overeen: de leden kwamen maandelijks bij elkaar voor Bijbelstudie en ‘bidstonden voor Israël’. De verenigingen bekostigden het werk van colporteurs en zendelingen. Colporteurs deelden bijbels en traktaten onder de joodse bevolking uit.⁶ De zendelingen belegden bijeenkomsten, gingen bij joden op huisbezoek en probeerden evangeliserende gesprekken met hen aan te knopen. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag werden geregeld bijeenkomsten belegd in de ‘jodenbuurten’. In verschillende